

Egy Tompa-vers keletkezéséhez

Bisztray Gyula *Jókedvű magyar irodalom* c. könyvében (164.) említi, hogy a *Hölgyfutár* 1849. december 10-i számában ezt a hírt közölte: „Párizsban a legdivatszerűbb hölgyek estélyeken kalapjaik mellett háromszínű tollat viselnek, s még Lieven hercegnő is legújabbban „à la magyare” köpenyt viselt a színházban. Guizot mellette volt a páholyban, de nem viselt debreceni kalapot; azonban, ha a divat parancsolja, bizonyára meg fogja tenni.”

Említi azt is, hogy Tompa Mihály lelkében keserű szatíra támadt ebből a *párizsi* értesülésből s két hónap múlva (1850. február 6.) verse már meg is jelent ugyanabban a lapban. Címe:

Francia

Mégis derék nép az a francia!
Ha egy nemzet vérezve elbukott:
Rokonszenvből felölti köntösét
Halálhörgésből csinál — divatot!

Egészséggel,* te vízesű barát!
Jöhet még idő — nincs is messze tán —
Midőn más nemzet a te köntösöd
Ily rokonszenvből hordja majd magán.

Tompa Mihálynak hiányos volt az értesülése, mint ahogy a *Hölgyfutáré*. Lieven hercegnő a cár londoni követének a felesége volt és éppen tőle hallotta Apponyi Rudolf, Ausztria követségi attaséja, I. Sándor cár mulatságos londoni útjának történetét (1815). A *Hölgyfutár* elkésett értesülése, mely valami francia lapból eredhetett, legfeljebb azt tanúsítja, hogy Apponyi Rudolfnak nagy sikere volt magyar balettjeivel és magyar ruháival, melyeket ő hozott divatba a Faubourg Saint-Gmainben és az udvarnál, már jóval a magyar szabadságharc előtt, amivel sokszor el is dicsekszik mostoha anyjának írt leveleiben. Ha „à la magyare” volt a divat, az már a magyar szabadságharc előtt volt, mikor Apponyiék (Apponyi Antal követ és unokaöccse Rudolf) még Párizsban voltak.

Semmi esetre sem az elbukott ügy *után* volt az eset, mintha a halálhörgésből csináltak volna divatot...

Eckhardt Sándor

Kemény Zsigmond és Tacitus?

Megjegyzések a *Két boldog* című novellához

Kemény Zsigmond egyik legszebb novellájában a történelemhez fordul, hogy az 1850-es években időszerű emberi konfliktusokat a magyar múltból példázza.¹ A Szalárdi János *Siralmas krónikájából* merített s így magvában történetileg hitelesnek tekinthető *Két boldogra* gondolunk, melynek problematikájában — a boldogságot ellentétes módon értelmező, különböző módszerekkel kereső novellahősök magatartásában — a szabadságharc leverése utáni idők mindenkit foglalkoztató dilemmáját tapinthatjuk ki: bele kell-e nyugodnunk a hatalom végzésébe, vagy fellázadjunk ellene? Kemény Zsigmond válasza — leegyszerűsítve — szkeptikusnak hat: megnyugvóra és lázadóra egyaránt a hatalom sújtó haragja vár. A bölcs Csiaffer basa sorsát azonban „ostobábbnak, felháborítóbbnak érezzük, mert ő másként is cselekedhetne... Az író szimpátiája azt övezi, aki úgy vált a hatalom áldozatává, hogy a józan ész határait is túllépő engedelmességgel szolgálta urát.”² A tanulmány írója hangsúlyozza, hogy Keménynek ez a felfogása „számunkra világnézeti lényegében idegen”. Kun Kocsárd alakja meg érzéketlenül hagyja az olvasót, mert lázadása hiúságból, elvakult önzésből sarjad, de azért a hatalom és egyéni szabadság, egyéni sors viszonyát a török hódítás állapotai közt megjelenítő *Két boldog* mindenképpen gondolkodásra késztető, művészi teljesítmény.

Csiaffer budai basát, a török uralom alatt élő Magyarország kormányzóját mindenki tiszteli, a szerencse pedig elhalmozza kedvezéseivel: „Imé a boldog, kiről Allah soha le nem veszi tekintetét!” Elbizakodottság nélkül bizik szerencséjében, jövődjét nem tudakolja csillagjósától. De mikor egy szép májusi estén csauzok kötnek ki a vár tövében, és Abikerk kíván-

* Régi magyar köszönési forma, Balassi Bálint többször használta.

¹ L. TÓTH Gyula kísérőtanulmányát „A szív örvényei” címmel kiadott kötethez, Bp. 1969. 473.

² I. m. 474.

csian vizsgálja a boldog basa planetájának helyzetét a zodiakusban, „arca mindig sötétebbé lön, mert az égi jegyek sehogysem akartak barátságos viszonyba jönni a basa jövődjével, s főként Merkur, az üzeneteket vivő istenről nevezett bolygócsillag, fenyegető állásban tartá magát”. A csaszok hozta üzenet igazolja az asztrológus tudományát, Csiaffer pedig rendületlenül nyugalommal veszi tudomásul, hogy már nem budai basa. „Allah nagy, és az ő prófétája Mahomed! Én engedelmeskedni fogok” — mondá elszántan.

Ugyanekkor Erdélyben nem volt sorsával elégtelbb férfiú, mint Kun Kocsárd. „Gyermek-kora óta minden körülmény összeesküdt boldog halandóvá tenni őt.” Ráadásul „szeret és szerettetik; lángjainak tárgya az ország legszebb könnyelműje”, Szécsi Mária, Bethlen István özvegye, Kun Péter arája. Boldogsága, szerencséje tetőpontján csupán csak annyi történik, hogy a Bethlen Gábor után országló Rákóczi György emberei elfoglalnak tőle egy kopár hegyoldalt. Kocsárd vendégei nem tartják csekélységnek ezt a foglalást, „vagy mert — mint igazi erdélyiek — a pör-patvar barátai voltak, vagy pedig, mivel Rákóczi Györgyöt ismerték, ki a nagy erőszakoskodásokat kicsinyeken szokta kezdeni”. Kocsárd felháborodik: a törvények a fejedelmet is kötik, és magánköveteléseit nincs joga rendkívüli eszközökkel érvényesíteni; neki — mint birtokosnak — viszont joga van Rákóczit erővel kidobni foglalásából. Kun Péter nem tudja meggyőzni, hogy *joga* van, de *ereje* nincs; ilyen vállalkozáshoz nagy vakmerőség kell; jobb csak addig nyújtózkodnunk, ameddig a pokróc ér. Szécsi Mária nem türtőzteti Kocsárdot: gyávanak mondaná és elhagyná férjét, ha az „a kényelmes szolgaságot a veszélyekkel járó szabadságnál többre becsülné”.

Kocsárd, miközben jogait akarná érvényesíteni, a határvidéken összetalálkozik a Temesvár felé tartó másik „boldoggal”, akit atyjaként tisztel ő is, de akinek boldogságáért ismerőse, a Horatius helyett immár Hafizt olvasgató Ákos diák, vagyis a renegát Omár csasz egy föületlen gombot sem adna. „Léleknyugalom-e a boldogság, vagy az idegek kedves izgatottsága? E kérdést Csiaffer basa és Kun Kocsárd ellenkezőleg döntenék el, mi pedig tán egyikőök nézetét sem fogná magunkévá tenni...” Csiaffer homlokáról megaláztatásában is „átengedés és kedélycsend sugárzik”, Kocsárd pedig a fejedelem törvénytelen tette által megaláztattnak véli magát; „mint birtokos és hazafi” kötelességének érzi, hogy jogait megvédje. A józan és emberséges kérdésekre kapott válaszok Csiaffert bánattal töltik el. Betegnek mondja a „magyar bég” lelkét, és orvosságként felfedi előtte utazása okát; „mint az orvos, ki egy idegláz krízisének jeleit kémleli”, oly részvétellel figyelte Kocsárd arcát, míg az a fermánt olvasá:

„Lám, lám, nagyságos barátom, én a szultánnak egy zabföldnél többet adok át, ajkaim mégsem ejtik ki a békétlenség hangjait...” Hiába van Kocsárdnak most is igaza, mikor bebizonyítja, hogy a feddhetetlen basa csak azért rohan a selyemzsinag után Belgrádba, mert kince másnak is megtetszett, Csiaffer botránkozással hallgatja a tévelygő ifjú szavait és a Koránt idézi: „Engedelmeskedjete Istennek, engedelmeskedjete a prófétának s azoknak, kiknek közületek a főhatalom jutott.” Kocsárd persze összetépné a szultán rendeletét és karddal oltalmazná javait, majd tudomásul vévén, hogy „az iszlám törvényei különböznek a mi erkölcsünkötől”, a nyílt ellenzegülés helyett szökésre szeretné rábírní a tiszteletre méltó basát. Csiaffer nem hajlandó engedelmességre, sőt még ő ígértette meg a feljerjedt Kocsárddal, hogy „lehajtott fővel távozik s nem emeli fel makacs nyakát, ha Rákóczitól még új kárvallást szenvedne is”.

Kocsárd körmönfont alkotmányjogi fejtegetéssel próbálja védeni továbbra is a maga igazát: „Nálunk más eszmék uralkodnak, mint nálatok... Ha a próféta nektek azt rendelte volna, hogy minden basa, minden aga és effendi, minden kádi és ulema, minden kajmakán és... a nagy tisztességu bégek együtt határozzák el, hogy mit tehesen a fejedelem, mit ne tehesen: csak akkor lenne a ti állapototok oly nemű, mint az erdélyi úri rendké.” Csiaffer el sem tudna képzelni „ily kábáságot, hiszen ellenkezik az égi törvényekkel”. Az iszlám hierarchiájában „Allah angyalai és nemtői rangkülönbség nélkül *engedelmesek*; senki sem akar az ő szándéka ellen cselekedni, senki sem bátorodik bölcsességét vizsgálni, senki sem mer újtába korlátot vetni vagy végzéseit ellen zúgolódni.” Kocsárd a kevély főangyalt követi, ami nagy gög jele; nem hajlandó megfontolni, hogy egy haszontalan hegyhátért mindenét kockáztatja, és csak arra gondol, hogy gyávaság nélkül nem hátrálhat meg.

Csiaffer boldog és az is marad, mert *hiszi*, hogy Allah trónjának zsámolyánál kárpótlást fog nyerni, Kocsárd viszont csak „homályosan lát a hit szemével, s reménylő átengedés helyett büszkén okoskodik”. Amit Csiaffer a *hitét* tesz, ő is meg akarja tenni a *fogalomért*. Mindkettő tántoríthatatlan: Csiaffer „szerelmes a megfojtatásba”, mint a renegát csasz mondja, aki biztos benne, hogy Belgiumba nem mennének utána turbános barátai, ha a „furcsa vén úr” vagyonának csak tizedrészből ott éldegélhetne; az utolsó pillanatban is visszautasítja Kocsárd szabadítási ajánlatát, és újból kérleli: hagyjon fel Rákóczit ellen forralt nyaktörő tervével, Kocsárd pedig csak azért is végrehajtja „elvből, következetességből és lovagiasságból”.

Csiaffert a belgrádi basa megfojtatta, megsíratta, de még a maga esendőségére gondolva is a hatalmas szultánt éltette, Kun Kocsárd pedig országháborításnak minősülő jogkeresése, majd

hét esztendeig tartó rabsága után a zabfölddel együtt visszakapta minden jószágát. „Szerencsétlensége erélyét nem törte meg, csak összhangzásba hozá a viszonyokkal és az eszély igényeivel.”

Az 1852-ben írott novella ezzel a mondattal végződik. Nyilván nem a mi feladatunk, hogy e kis remekmű mondanivalóját részletesebben taglaljuk és beleillesszük Kemény Zsigmond szép- és közírói fejlődésébe,³ Széchenyi eszméinek sugárkörébe⁴ vagy akár a kiegyezés korai előzményei közé. Az íróval együtt arra sem pályázunk, hogy igazat tegyünk a két novellai hős boldogság-értelmezése között, mint ahogy — egészen más korban, más történelmi helyzetben — nem adott egyértelmű és következetes választ a hatalom és az egyéni szabadság kérdésében az az író sem, akit Kemény dilemmája annak idején annyit foglalkoztatott: Tacitus. Nem célunk most Kemény klasszikus iskolázottságának dokumentálása sem. A novellából mindössze egy Horatius-sort azonosíthatnánk, de azt a kötet szerkesztője is megtette.⁵ Kifejezett utalás nincs is auktorkra, és Tacitus magyarországi utókorának nyomozgatói általában másféle rezonálásra: a szabadságeszmény tudatosítására, a szabadságigény ébresztgetésére, a mindenkorai szarnokság megbélyegzésére szoktak figyelni.

Kazinczynak vagy Batsányinak azért jelentett Tacitus (elsősorban az *Agricola*) oly sokat, mert a szarnoki önkény elmarasztalása ébren tartotta olvasóikban a hazai elnyomatás keserű tudatát; Domitianus, Nero vagy Tiberius tacitusi ábrázolása erkölcsileg igazolta, meggyőződéssükben szilárdította őket a reakció tombolásával szemben.

A Bach-korszakban talán Tacitus a legolvasottabb klasszikus: gondoljunk Az új földesúr Garánvölgyi Ádámjára, amint méhesében hátat fordít Grisák doktornak, és Tacitusába mélyed. De a Világos utáni évek „rothadását” érző és szenvedő Madách mindenkinél jobban szemlélteti Tacitus ez időbeli szerepét. Commodusról szóló első művében Tiberiusnak a meghunyászkodó senatusról tett megjegyzését idézi: „Gyáva nép, te igába születtél!” (Vö. *Ann.* III 65, 3: *o homines ad servitum paratos!*) A felirati vitában is Tacitusszal mondotta (nem egészen pontosan, vö. *Agr.* 2, 3): *Magnum profecto dedimus patientiae documentum*. A folytatást feltehetőleg szintén emlékezetből idézte: *Vidimus, quod ultimum esset in servitute*, konklúziója pedig az, hogy senki sem kényszeríthet bennünket arra, amire Izrael népet akarták rávenni a babiloni fogságban, hogy ti. „Isten ujjával irdi törvényeinktől elpártolva egy Baalhoz szegődjünk.” A *helyzethez* c. írásában is Tacitusra (*Agr.* 2, 2) hivatkozva állapította meg, hogy a nép szavát, a szabadságot és az emberi nem lelkiismeretét hiába próbálják elnémítani erőszakos kormányintézkedésekkel. *Mária királynő* c. drámáját a Bach-korszak halálra emelkedésére célzó jelisével adta be: *Memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci, quam tacere.* (*Agr.* 2, 3.) Az *Agricolának* ilyen alapos ismeretét látva keserű öngúnynak értelmezhetjük a falanszterjelenet múzeumában kiállított mű aposztrofálását mint „nevetséges s mégis sajnálatos fogalmak képét a barbár világból”.

Az iménti Tacitus-idézetek és a bevezetőben tacitusinak mondott gondolatok között szembeeső különbséget észlelhetünk. Hogyan egyeztethető össze a tacitusi *oeuvre*-öt mintegy előre összegező *Agricola* közismert *virtus*-dicsőítése Csiaffer basa szelid engedelmességével? Csak úgy, mint Tacitus (és a császárkori „senatori ellenzék”) fennen hangoztatott *virtus*-eszménye és szabadságigénye a principatus „elkerülhetetlen szükségyszerűségével” (Engels), *Agricolának* és társainak az adott történelmi helyzetben kényszerűen vállalt szerepével. Joggal tartja számon a modern Tacitus-kutatás, hogy a rendi állásban veszélyeztetett, vagy inkább csak érzékenységekben megbántott író gondolatai egyre a hagyományos *virtus*-eszmény körül járnak — de mit tegyen, ha annak megvalósítására *nincs mód*? Eszményéhez nem válik hűtlenné, és a *lehetséges* magatartási formát magasztosítja erényé. Így válik az *Agricola* személyében tisztelt eszménykép a *virtus*-t *helyettesítő* erények: az *obsequium*, *modestia* és *temperantia* megtestesítőjévé.

Néhány hely kellőképpen érzékeltetheti Tacitus eljárását. Római ember eszménye a hagyományos (közársasági) felfogás szerint csak az lehet, hogy erőt, képességeit, minden idejét a köznek szentelje (*negotium*), *otium*-ot csak már kiérdemesült vagy semmirekellő emberek engedhetnek maguknak.⁶ A principatus viszonyai között (*Agr.* 5, 3: *temporibus, quibus sinistra erga eminentes interpretatio, nec minus periculum ex magna fama, quam ex mala*) *Agricola* már fiatalabb korában is erőinek kímélésére, józan visszahúzódásra kényszerült (6, 3: *ipsam etiam tribunatum annum quiete et otio transiit, gnarus sub Nerone temporum, quibus inertia pro sapientia fuit*). Hát még, amikor a féltékeny zsarnok negyvennégy éves korában visszahívatta hadi sikereinek színhelyéről, Britanniából! *Uti militare nomen, grave inter otiosos*.

³ Alapvető: SÓTÉR István: K. Zs. történelemszemlélete. MTA I. OK. 17 (1961) 47 skk.; BARTA János Bevezető tanulmánya a „Gyulai Pál” kiadásához. Bp. 1967, 5 skk. 1.

⁴ Vö. KOSÁRY Domokos: Kemény és Széchenyi 1849 után. ItK 1963. 149 skk., különösen 169.

⁵ TÓTH Gy.: i. m. 490.

⁶ Vö. *Otium Catullianum*. Ant. Tan. 2 (1955) 233 skk.; Zrínyi forrásaihoz. ItK 1964. 211.

aliis virtutibus temperaret, tranquillitatem atque otium penitus hausit (40, 4). Majd mikor a *quies et otium* ajánlgatásával, sőt egyenes megfélemlítéssel (42, 1) ráveszik, hogy — önként — mondjon le Asia proconsulágáról, Agricola ezt is megteszi és „bölc s mérsékletével” (42,3: *moderatione prudentiaque*) meg tudja enyhíteni az ingerlékeny zsarnokot: „makacssággal és a szabadság hiú hánytorgatásával nem hívta ki a végzetet”. A rabulisztikus erőlködést, Agricola kénszerű tétlenségének (vagy tehetetlenségének?) mindenáron erényként való feltüntetését a vő ünneptel ékesszólása sem tudja olvasóival felejtetni. Ezt alkalmasint maga Tacitus is érezte, azért zárja magasztaló megemlékezésének ezt a részét nála szokatlanul emphatikus felkiáltással (42,4): *Sciant, quibus moris est illicita mirari, posse etiam sub malis principibus magnos viros esse, obsequiumque ac modestiam, si industria ac vigor adsint, eo laudis excedere, quo plerique per abrupta, sed in nullum rei publicae usum ambitiosa morte inclaruerunt.*

Talányos, de mégis megvilágosító jelentésű szavak. Tacitus kifejezetten elítéli a „tilalmas dolgok csodálását”, állítja, hogy „rossz princepsok alatt is lehetnek nagy emberek”, és hogy a szorgalommal, tetterővel párosuló lojalitás a dicsőségnek oly magas fokára hágthat, ahova sokan csak *nyaktörő úton, de a köz haszna nélkül* felvergődve, kérdésként halálukkal szereztek hírnevet. A maga összefüggésében magyarázható, de a bántó élt nem nélkülöző célzás a stoikus ellenzék mártírjainak szól, és ékes bizonyossága az idejét múlt senatori ideológia következetlenségeinek.

Ezek a következetlenségek Tacitus írásaiban mindvégig kitapinthatók. Az óregkori *Annales* ránk maradt utolsó sorai köztudomásúlag Thræsea Paetus mártírhálát örökítik meg megrendítő szavakkal, amelyek az adott történelmi helyzet (a nerói őrjöngés? vagy a véres hadrianusi bemutatkozás?) undorító reménytelenségével egyetemben Tacitus egyéni elcsüggedésének is felelhetetlen dokumentumai (XVI 33—35). Ez azonban megfér a józan tárgyilagossággal: mikor Thræsea Paetus a Nero anyagyilkosságát hálaáldozatokkal ünneplő senatus üléséről tüntetőleg kivonul, Tacitus csak annyit jegyez meg, hogy „magát veszélynek tette ki, mások szabadságát viszont kezdeményezésével sem hozta meg” (XIV 12,1: *sibi causam periculi fecit, ceteris libertatis initium non praebuit*; vö. IV 20,3: *inter abruptam contumaciam et deforme obsequium pergere iter ambitione ac periculis vacuum*).

Egyébként az Agricolát és a császárként „nagy embereket” ékesítő *obsequium ac modestia* szerepel a brit Calgacus vádbeszédében (*Agr. 30,3*) is: a dőlőfős rómaiak tehetetlensége elől hiába próbálna bárki „lojális engedelmeskedéssel” kitérni. Ez a vád persze Tacitus fogalmazásában nem Róma hatalmi igényeit vitatja el, hanem a principsi uralom törvénytelenégeit pellengérezi ki, amelyek az *obsequium ac modestia* képviselőit sújtják.

Még csak annyit, hogy a domitianusi önkény ellenében a visszahúzódásra kényszerülő és tétlenségre kárhóztatott Agricola *passzív erényei* (*modestia, obsequium, temperantia*) majd Tacitus legrokonszenvesebbeknek ábrázolt hősében: a Tiberiustól mellőzött Germanicus hasonló jellemvonásaiban tetőződnek.⁷

Végül: Csiaffer basa Korán-idézete („engedelmeskedjetez azoknak, akiknek a főhatalom jutott”) megdöbbentően emlékeztet két *Historiae*-helynek (IV 8,2: *bonos imperatores voto expetere, qualescumque tolerare*; 74,2: *quo modo sterilitatem aut nimios imbres et cetera naturae mala, ita luxum vel avaritiam dominantium tolerate . . . ne contumaciam cum pernicie, quam obsequium cum securitate militis*) a *tacitismo nero* módszereivel végrehajtott kifogatására, közelebről az illető helyeknek Péter első levelével (2,18) való „egyztetésére”: „A cselédek teljes félelemmel engedelmeskedjenek az uraknak, nemcsak a jóknak és kíméleteseknek, de a szívteleneknek is.”⁸

Eleve jeleztük, hogy Kemény Zsigmond novellájában nem Tacitus-olvasmányainak nyomait óhajtjuk sorra kimutatni. Ez — Tacitus magyarországi recepciójának és épp az adott korszakban egyébként dokumentálható olvasottságának és irányzatos felhasználásának ismeretében mondhatjuk — nem a szokott eredményre vezetett volna. A novella tematikája mégis tacitusi, és remélhetőleg kiderült, hogy Csiaffer basa engedelmessége tisztára az *Agricola* ritkábban tárgyalt vonatkozásait, Kun Kocsárd nyaktörő igazságkeresése pedig a sem egyének, sem köznek nem hasznos, tehát elítélendő — Tacitustól több ízben elítélt — gesztusokat reprezentálja. A tacitusi örökség *rendhagyó* hasznosításának tüzetesebb vizsgálata révén talán Kemény Zsigmond vitatott egyéniségének megértéséhez is közelebb juthatnánk.⁹

Borzák István

⁷ Vö. Tacitus Germanicus-portréja. Ant.Tan. 16 (1969) 52.

⁸ Vö. ItK I. h., 214, 26. j.; a „Gyulai Pál” fentebb id. kiadásában: I. 177. és 220.

⁹ SÖTÉR I. (i. m. 70.) csak mellesleg utal az „Izabella királyné és a remete” *tacitusi* Martinuzzi-jellemzésére. L. ugyanítt (80.) a „Gyulai Pál” tragikumának mélyebb értelméről mondottakat. Vö. NAGY Miklósnak a „Rajongók” kapcsán a politikai józanságról tett megjegyzésével (512): „A 17. századi Erdély felidézése a forradalom utáni létértségs ábrándos remények közt hanyódo nemesi értelmiségnek szól.” Kassai tacitusi epével mondja (uo. 238): „Reszkessen minden öreg ember a rokonoktól, ha Tacitust és Suetonlust olvas-ta . . .” A kancellárnak egyébként Seneca a kedvelt írója (389).